

Європейське товариство екологічної історії
Запорізький національний університет
Василівський історико-архітектурний
музей-заповідник «Садиба Попова»
Запорізьке наукове товариство
ім. Я. Новицького

**Підземний простір:
освоєння, вивчення,
вторинне використання**

**Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції
Запоріжжя–Василівка, 25-26 вересня 2015 р.**

**Underground Space:
Development, Exploration, Secondary Use
Proceedings of the international conference
Vasylivka-Zaporizhia, Ukraine, 25-26th September 2015**

УДК (06) 94 (477)
ББК: Я 431 63.3 (4Укр)

Підземний простір: освоєння, вивчення, вторинне використання: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (Запоріжжя–Василівка, 25-26 вересня 2015 р.) / Упор. В.І. Мільчев, А.Г. Олененко, К.А. Петрова, В.М. Стойчев, В.М. Філас. – Запоріжжя, 2016. – с.140

Збірник містить статті та тези учасників Міжнародної наукової конференції “Підземний простір: освоєння, вивчення, вторинне використання”, що проходила в Запорізькому національному університеті та Василівському історико-архітектурному музеї-заповіднику “Садиба Попова” 25-26 вересня 2015 р. за підтримки Європейського товариства екологічної історії.

Представлені у матеріалах конференції статті та тези учасників подані в авторській редакції та відображають власну наукову позицію авторів. Автори несуть повну відповідальність за точність наведених фактів, цитат, наукової термінології, власних імен тощо.

ISBN 978-966-488-183-5

© Упорядники, 2016
© Автори статей, 2016
© ПП «АА Тандем», 2018

ПЕРЕДМОВА

25-26 вересня 2015 р. у Запорізькому національному університеті та Василівському історико-архітектурному музеї-заповіднику “Садиба Попова” за підтримки Європейського товариства екологічної історії пройшла Міжнародна наукова конференція “Підземний простір: освоєння, вивчення, вторинне використання”. Конференція зібрала представників з різних регіонів України, які представляли такі міста як Київ, Запоріжжя, Львів, Одеса, Полтава, Харків, Херсон, Чернігів, Бердянськ, Кривий Ріг, Красноармійськ, Переяслав-Хмельницький. Заочно в роботі конференції взяли участь дослідники з Великобританії, Німеччини, Оману, Польщі, Росії.

Метою проведення заходу була популяризація екологічної історії та звернення уваги дослідників на вивчення підземелля в Україні та за її межами. Це була перша в Україні конференція з екологічної історії – перспективного і нового напрямку історичних досліджень, покликаною вивчати взаємодію людини і навколишнього природного середовища в історичній ретроспективі.

Конференція була направлена на висвітлення історії взаємодії людини та підземного простору, різноманітних підходів до освоєння та використання підземелля. Акцент зроблений саме на підземний простір, який ще не ставав об’єктом досліджень з екологічної історії.

На сьогоднішній день питання освоєння підземного простору достатньо актуальне, але в більшості випадків воно залишається в центрі уваги містобудівників та архітекторів, які займаються розробкою проектів та рекомендацій щодо росту міст вглиб, винаходячи все нові й нові технології. На це спонукає збільшення кількості та щільності населення, прискорення урбанізаційних процесів, утворення мегаполісів тощо. У більшості розвинених країн світу створюються наукові центри, проводяться наукові конференції, які дозволяють винаходити нові підходи до використання простору. Але освоєння підземелля не обов’язково і не тільки пов’язане з містами, а й також з сільською місцевістю, гірським та степовим ландшафтом, на що мало звертається уваги в сучасному науковому дискурсі.

Взаємодія людини і підземелля почалася ще зі стародавніх часів, коли піднімалися питання переважно побутового використання підземного простору. Саме на історичній ретроспективі освоєння та використання підземного простору був зроблений акцент на конференції. Учасники конференції намагалися знайти відповіді на питання на кшталт: Чому люди звернули увагу на підземелля? З якою метою використовували підземний простір? Чи відбувалася і як саме зміна функцій підземель? Наскільки людина впливала на підземний простір? Наносила шкоду чи знаходила компроміси з довкіллям? Як розвивалося знання про підземелля? Яке призначення отримали колишні шахти, штольні, траншеї, катакомби? Наскільки прийнятним та виправданим є включення підземель до туристичної сфери? Які існують шляхи музеєфікації підземного простору?

Для висвітлення історії та сучасності підземного простору доповіді учасників конференції були об’єднані в межах п’яти тематичних панелей, які висвітлювали практики освоєння та використання підземного простору, поховальну культуру та ритуальні послуги, наукове вивчення підземель, музеєфікацію підземного простору, сучасні проблеми використання підземного простору. Необхідно зазначити, що окрім істориків до роботи в конференції долучилися представники й інших дисциплін: археологи, архітектори, географи, ботаніки, спелеологи, геологи, соціологи, філософи, наукові працівники музейних установ та інші. До того ж конференція збрала не тільки науковців, а й практиків, робота яких безпосередньо стосується підземель. Така міждисциплінарність забезпечила активну співпрацю учасників конференції, жваві дискусії та обмін досвідом.

У межах конференції відбулося засідання круглого столу, присвяченого туристичному потенціалу підземного простору України, в якому взяли участь не

тільки учасники конференції, а й представники туристичних агентств та департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької обласної державної адміністрації. Доповіді та дискусії на круглому столі дозволили визначити перспективи та напрямки роботи щодо включення підземного простору до туристичної сфери.

Загалом, конференція пройшла в позитивній, науковій атмосфері, що дозволило обмінятися досвідом, налагодити професійні зв'язки та спланувати подальші спільні проекти. Сподіваємося, що ця конференція забезпечить подальшу співпрацю в міждисциплінарній сфері, сприятиме популяризації екологічної історії та долученню українських дослідників до європейської спільноти екологічних істориків.

Представлений на суд читача збірник матеріалів конференції “Підземний простір: освоєння, вивчення, вторинне використання” включає передмову, вступну статтю, статті та тези учасників, розташовані тематично відповідно до панелей конференції. Маємо надію, що збірка стане у нагоді всім, чиї наукові інтереси перетинаються з екологічною історією та підземним простором.

ЕКОЛОГІЧНА ІСТОРІЯ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

У статті розкривається питання про особливості нового напрямку історичних досліджень, присвячених історії взаємодії людини та природи. Автор фокусується на визначенні сутності та історії інституціоналізації екологічної історії. Значну увагу в статті приділено перспективам розвитку екологічної історії України в Україні.

Ключові слова: екологічна історія, Україна.

Екологічна історія (environmental history) за останні десятиліття міцно закріпилася в історичній науці, випрацювавши свій об'єкт та методологію дослідження. Цей окремий напрям історичної науки виник не більше ніж 50 років тому в США та отримав широке розповсюдження переважно на теренах північноамериканського континенту та західноєвропейських країн. Дисципліна звісно з'явилася не на пустому місці – взаємовідносинами людини і природи довгий час займалися історичні географи, екологи, археологи та інші. Проте усвідомлення екологічної кризи в другій половині ХХ століття, формування природоохоронних рухів спричинили формування інтересу істориків до проблеми взаємовпливів людини і природи. Основною метою став пошук історичних коренів сучасних екологічних проблем.

Що з себе представляє екологічна історія? Це історія мінливих взаємовідносин між людиною і природою. У центрі уваги досліджень з екологічної історії постають питання взаємодії людини з природою як в короткостроковій, так і довгостроковій перспективі. Так, до тематики досліджень екологічних істориків входить історія води та її забруднення, історія землі і повітря, лісів та інших природних ресурсів, їх використання, історія екологічних ризиків і стихійних лих, історія взаємин між людьми і тваринами, історія екологічних наслідків міграцій, історія ідей, як у різні епохи розглядали та розрізняли “природу” і “навколишнє середовище”¹. Екологічні історики досліджують як історію практик поводження з природою та її ресурсами, випрацьованими різними спільнотами людей, так і роль експертів-вчених у зміні цих практик².

Екологічна історія, не дивлячись на можливості існування взаємозв'язків між історією, історичною та соціальною екологією, історичною географією та іншими дисциплінами, перестала бути полем міждисциплінарної взаємодії, а стала самостійною областю історичних досліджень³. Звичайно, що кордони екологічної історії надто розмиті. Але треба чітко уявляти, що екологічна історія, на відміну від екології, географії та ін. – це історія людей, в якій природа виступає не самостійно, а лише як інтерес та мета людської діяльності. За висловом одного з найвизначніших екологічних істориків США Джона МакНіла, в екологічній історії не можна обійтися без людини, суспільства, вивчаючи хоч вплив на них змін в біологічних та фізичних середовищах, хоч відображення природи в філософії, мистецтві, літературі, хоч

¹ Arndt Melanie. Environmental History [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://docupedia.de/zg/Arndt_environmental_history_v3_en_2016#cite_ref-4

² Лайус Ю.А. История изучения природных ресурсов как “общая территория” истории биологии и экологической истории / Ю.А. Лайус // Историко-биологические исследования. – 2010. – Т. 2. – № 4. – С. 7.

³ Человек и природа: экологическая история/ Под общей редакцией Д. Александрова, Ф.-Й. Брюггемайера, Ю. Лайус. – СПб: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2008. – С. 5.

історію державної політики по відношенню до природи⁴. Екологічна історія, вирішуючи завдання, притаманні історичній науці⁵, покликана розширити кордони нашого розуміння про місце і роль людської цивілізації в житті планети та ролі природи планети в розвитку цивілізацій.

Джон МакНіл на основі історіографічного огляду, вказуючи на неоднорідність досліджень з екологічної історії, намагався відповісти на питання про сутність та різновиди дисципліни. Так, дослідник запропонував виділити три головні різновиди: матеріальну, культурно-інтелектуальну та політичну екологічну історію. Матеріальна екологічна історія вивчає зміни в навколишньому середовищі і як ці зміни впливали на суспільство, вона підкреслює економічні та технологічні сторони взаємовідносин людини і природи. Культурна або інтелектуальна екологічна історія акцентує увагу на уявленнях людини про природу, образах природи в різні історичні періоди, вивчає зміни образів та на основі цього намагається зрозуміти, що відбувається з людьми. Політична екологічна історія розглядає закони і політику держав по відношенню до природи в різні періоди.

За останні десятиліття значно зросла кількість дослідників, які займаються проблематикою екологічної історії. Були створені Американське товариство екологічної історії, Європейське товариство екологічної історії, Центр “Навколишнє середовище та суспільство” імені Рейчел Карсон та багато регіональних інституцій. Саме такі структури допомагають об’єднати навколо себе дослідників, сприяють кооперації та збільшенню кількості та якості екологічних історій. Наукові товариства видають спеціалізовані журнали – “Environmental History”, “Environment and History” та ін.

Якщо подивитися на карту регіональних представництв Європейського товариства екологічної історії, то видно, що більшість країн Європи залучені до досліджень у галузі екологічної історії. Проте Україна, на жаль, досі залишається поза цим науковим напрямком.

Не дивлячись на перспективність розвитку цієї дисципліни в Україні, існує ряд проблем. Так, на сьогоднішній день в українській історіографії до цього часу не піднято питання термінології. “Environmental history” в російській історіографії, наприклад, однозначно отримала переклад у вигляді екологічної історії. В Україні ж це питання залишається відкритим, не дивлячись на те, що в збірнику, що містить переклади відомих істориків різних новомодних напрямків⁶, термін “Environmental history” був перекладений як “історія довкілля”.

Екологічна історія не проявила себе і як навчальна дисципліна в українських вишах. У рамках підготовки майбутніх істориків екологічна історія в кращому випадку потрапляє до курсу, присвяченого сучасним напрямам історичної науки. Через відсутність наукових розробок в даній сфері відповідно проявляється і брак, а точніше, повна відсутність навчальної літератури. Хоча як раз в умовах погіршення екологічної ситуації в різних регіонах країни виникає гостра необхідність екологічної складової освіти.

Відсутність наукових центрів, головним завданням яких мала би бути популяризація екологічної історії, відкладає на невизначений час розвиток даного напрямку. Також однією з проблем є низький рівень міжнародного співробітництва українських істориків, що відповідно впливає на ступінь ознайомлення з новими дослідженнями та можливість здійснити свій внесок у їх розвиток.

---

⁴ МакНил Джон. О природе и культуре экологической истории / Джон МакНил // Человек и природа: экологическая история / Под общей редакцией Д. Александрова, Ф.-Й. Брюггемайера, Ю. Лайус. – СПб: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2008. – С.24-25.

⁵ Дурновцев В.И. «На путях к экологической истории России (историографические наблюдения)» / В.И. Дурновцев // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве: материалы XXIII междунар. науч. конф. Москва, 27–29 янв. 2011 г. / редкол.: М.Ф. Румянцева (отв. ред.) и др. – М.: РРГУ, 2011. – С. 45-59.

⁶ Нові підходи до історіописання / Ред. Пітер Берк. – К., 2010. – 368 с.

Проблема в тому, що, не дивлячись на активний розвиток історичної науки в Україні, більшість досліджень продовжують розроблятися в рамках національної парадигми історіописання. В центрі досліджень продовжують залишатися держава, “великі” представники певної історичної епохи, що не дозволяє вийти за межі гранд-нарративу⁷, зосередженого на боротьбі українського народу за власну державність.

Такі нові напрями історичної науки як екологічна історія, візуальна, гендерна, усна, інтелектуальна, історія повсякдення та ін., що склалися та утвердилися на теренах Європи та Америки, в останнє десятиліття почали поступово проникати і в пострадянський простір, і на сьогоднішній день вони складають конкуренцію традиційному національному нарративу, оскільки дозволяють отримати нові інтерпретації давно відомих фактів та підняти питання, які ніколи не ставали предметом історичних досліджень.

Одним з доказів процесу проникнення нових віянь є поява міждисциплінарних зв'язків в наукових дослідженнях та взаємообмін методологією, що дозволяє отримати якісно нові наукові результати. Міждисциплінарність, яка може посприяти становленню та розвитку екологічної історії України, представлена взаємодією істориків з екологами, історичними географами, біологами та ін. На сьогодні в Україні публікуються чудові дослідження, які дозволяють дивитися на історичне минуле в новому ракурсі. Так, українські дослідники піднімають такі питання як природне середовище та принципи природокористування запорозьких козаків⁸, історія чумаків та соляного промислу⁹, історія розробки родовищ залізної руди¹⁰, охорона навколишнього середовища в менонітських колоніях¹¹, затоплення дніпровських плавнів у зв'язку з будівництвом каскаду гідроелектростанцій¹², соціальні та економічні аспекти спорудження Дніпровського каскаду¹³, історія мисливства, протестного екологічного руху¹⁴ тощо.

---

⁷ Скельчик С. Поєднуючи минуле і майбутнє: українське історіописання після здобуття незалежності // <http://historians.in.ua/index.php/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/828-serhii-yekelchkyk-poiednuiuchy-mynule-i-maibutnie-ukrainske-istoriopysannia-pislia-zdobuttia-nezalezhnosti>

⁸ Лашенко К.Г. Географія, природне середовище Вольностей Війська Запорозького, та природокористування запорозьких козаків (1734-1775): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – К., 2002. – 20 с.

⁹ Телюпа С. Значення явища чумацтва у культурному процесі Південної України // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – вип. XXVIII. – Запоріжжя, 2010. – С. 41-44

¹⁰ Чорнобай П.О. Дискусія про доцільність розробки родовищ залізної руди на Криворіжжі наприкінці XIX століття на шпальтах “Горнозаводского листка” // Історія і культура Подніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 9. – С. 40-45

¹¹ Берестень Ю.В. Організація охорони довкілля в менонітських колоніях Півдня України в XIX – початку XX століття: до історії Хортицького товариства охоронців природи // Історія і культура Подніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: наук. щорічник. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 9. – С. 45-58

¹² Горбовий О. Будівництво Канівського водосховища: трансформація поселенських структур Переяславщини // Матеріали міжвузівської студентської наукової конференції «Сучасна молодіжна наука в Україні» (м. Переяслав-Хмельницький, 24 листопада 2011 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 12–18; Горбовий О. Образ затоплених сіл переяславщини в історичній пам'яті їхніх колишніх мешканців // «Комунікативні горизонти усної історії»: матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Переяслав-Хмельницький], 17-18 травня 2013 р. / [Упорядники: Г. Г. Грінченко, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – 280 с.

¹³ Горло Н.В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. – Запоріжжя, 2007. – 24 с.

¹⁴ Каганов Ю.О. Екологічна проблема у контексті суспільно-політичної ситуації у Запорізькій області (друга половина 1980-х – 1991 рр. / Ю.О. Каганов, О.Я. Ясеницький // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXV. – С. 135–142; Каганов Ю.О. Екологічний вимір опозиційного руху в Україні і країнах Центрально-Східної Європи (друга половина 1980-х – 1991): компаративний аналіз / Ю.О. Каганов // Гілея (науковий вісник): Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 13. – С. 101–120

Проте українські дослідники наразі не виходять за межі міждисциплінарності, що могло би сприяти становленню екологічної історії як самостійної області історичних досліджень з власною методологією. Не дивлячись на те, що деякі нові підходи до вивчення минулого вже міцно утвердилися в українській історичній науці, екологічна історія все ж залишається на маргінесі наукового життя.

На наше переконання, екологічна історія як України в цілому, так і окремих її регіонів, що відрізнялися не тільки історичними умовами розвитку, а й природними умовами, регіонів, що представляли різні географічні зони, мали різний ландшафт, специфіку природокористування та ступінь впливу людини на навколишнє середовище, мають значні перспективи. На думку відомого екологічного історика світового рівня Й. Радкау, “справжній прорив екологічна історія може здійснити лише через регіональні польові дослідження”¹⁵. У перспективі якісно новими мають стати регіональні екологічні історії Західної, Південної, Центральної України. Використовуючи методологічний інструментарій екологічної історії, українська гуманітаристика отримає багато різних історій взаємовідносин людини та природи.

Приміром може слугувати Південна або Степова Україна, яка є величезним потенційним полем для екологічних істориків. Регіон, який в різний час зазнавав на собі різні способи господарювання різними цивілізаціями (кочовими, землеробськими), різними народами протягом багатьох віків, який зазнав кардинальні зміни ландшафту, вимагає звернення на себе уваги з боку представників екологічної історії. Особливо яскраво екологічна історія Степової України пов’язана з розвитком регіону в складі Російської імперії та Радянського Союзу, обумовлена постійним бажанням та необхідністю перетворювати природу для отримання найбільшої вигоди для людини та держави. Степ, що не має достатку в лісі, з посушливим кліматом, відсутністю можливості зрошення через нестачу водних ресурсів, постійно ставав об’єктом природних перетворень.

Тому на сьогодні однією з головних задач є впровадження екологічної історії як одного з нових підходів до вивчення минулого в українську історіографію для подолання національного гранд-нарративу та отримання нових концепцій розвитку українського суспільства.

Олененко Анна. Экологическая история: мировой опыт и перспективы развития в Украине.

В статье раскрывается вопрос об особенностях нового направления исторических исследований, посвященных истории взаимодействия человека и природы. Автор фокусируется на определении сущности и истории институционализации экологической истории. Значительное внимание уделено перспективам развития экологической истории Украины в Украине.

Ключевые слова: экологическая история, Украина.

Olenenko Anna. Environmental history: world experience and prospects of development in Ukraine.

The article deals with the features of the new direction of historical researches, devoted to the history of human-nature interaction. Author focuses on determining the nature and history of institutionalization of environmental history. Special attention in the article is given to the prospects of development of environmental history of Ukraine in Ukraine.

Keywords: environmental history, Ukraine.

---

¹⁵ Радкау Й. Природа и власть. Всемирная история окружающей среды / пер. с нем., сост. указ. Н.Ф. Штильмарк; вступ. слово Ю. Обертрайс; нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – С. 14.